ՀԱՆԴԷՍ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

ԷՏՄՈՆՏՈՑ ՏԷ ԱՄԻՉԻՍ ԻՏԱԼԱՑԻՈՑ

(Տես Հտ. ԼԷ. 238, 289, — ԼԸ. 17, 165, 274, — ԼԹ. 174, 259, — Խ. 72, 161)։

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐՆ

Այս կէտիս իմ մանրազնին և լուսաւոր յիշատակացս շղթայն, որ ներելի կ'ընեն երկայն նկարագրութիւնքը, կը խորտակի. և այլ ուրիշ բան չեմ յիշեր՝ բայց նեղիչ ընթացից կարգ մը Ոսկեղջեր մէկ ափունքէն 'ի միւսն և յեւրոպէէ յԱսիա. յետ որոց իրիկունը կը տեսնէի իբրև յերազի, լուսափայլ քաղաքաց, բազմակոյտ ամբոխից, անտառաց, նաւատորմղաց, բլրոց առջևէս արագութեամբ անցնիլը, և մերձաւոր բաժանման մտածութիւնն ամենայն իրաց տխրութեան թեթև գոյն մը կուտար, իբրև թէ արդէն այն տեսիլներն ուրիշ բան չըլլային՝ բայց հեռաւոր երկրի մը յիշատակք։

Մզկիթք.

Եւ սակայն քանի մը պատկերք՝ անձանց և իրաց փախստեան մէջ անշարժ կը մնան, որոց թուի ինձ առընթերակայ ըլլալ՝ երբ այն օրերը կը մտածեմ։

Կը յիշեմ այն գեղեցիկ առաւօտը՝ յորում մեծաւ մասամբ այց ելայ կայսերական մզկթայ, և մտածելով վրան, դեռ կարծես թէ իմ չորս կողմս անհուն դատարկութիւն մը և մեծաշուք լռութիւն մը կը պատէ։ Սրբոյն Սոփիայի պատկերն՝ այն տիտանեան որմոց մէջ առաջին անգամ մտնելուդ զգացած զարմանքդ՝ բնաւ չի նուազեցըներ։ Հօն ալ, ինչպէս ուրիշ տեղ, յաղթողաց կրօնքն պարտելոց կրօնից արուեստը իւրացուցեր է։ Գրեթէ բոլոր մզկիթք՝ Յուստինիանոսի կաթողիկէին նմանութիւնք են. ունին մեծ գմբէթը, ստորանկեալ կիսագմբէթս, գաւիթս, կամարակապս. ոմանք յունական խաչին ձեր ունին։ Այլ իսլամականութիւնն ամենայն իրաց վրայ իր յատուկ գոյնը և լոյսը սփռած է, այնպէս որ այն ծանօթ ձևոց բովանդակութիւնն նոր չինուածոյ մ'երևոյթը կ'ընծայէ, յորում կը տեսնես անծանօթ աշխարհի մը հոգին և կը զգաս ուրիշ Աստուծոյ մը օդը։ Ահագին դահլիճք են, խիստ և մեծազօր պարզութեամբ մը, ամեն դին սպիտակ, և անթիւ պատուհանօք պայծառացեալ, որ ամեն կողմ քաղցր և հաւասար լոյս մը կը ծաւալեն, յորում աչք մէկ ծայրէն 'ի միւսն զամենայն ինչ կը տեսնէ, և մտածութեան հետ մէկտեղ կը հանդչի գոգցես նիրհեալ անոյշ և սփիւռ հանդարտութեան մը մէջ, որ կը նմանի ձիւնախաղաղ հովտի մը, սպիտակափայլ երկնիւք ծածկուած։ Չէիր կարծեր որ փակուած տեղւոյ մը մէջ ըլլաս, եթէ չլսէիր քու քայլիդ հնչական արձագանգը։ Չկայ ինչ որ միտքը թարթափեցընէ. այն դատարկութեան և պայծառութեան

digitised by A.R.A.R.@

մէջէն մոսծուլթիւնն ուղղակի կ'երթայ առ առարկայն երկրպագութեան։ Ձկայ հոն ոչ տխրութեան և ոչ արհաւրաց նիւթ. չկան հոն ոչ պատրանք, ոչ խորհուրդք, ոչ մեղայ անկիւնք, յորում ընդ աղօտ փայլին գերմարդկային էակաց բազմամանուած դասակարգութեան մը պատկերք, որ կը չփոթեն միտքը. չկայ հոն բայց մենաւոր Աստուծոյ մը պայծառ, յստակ, ակնախտիղ, ահաւոր գաղափարն, որ նախամեծար կը սիրէ լուսապատար անապատից խիստ մերկութիւնը, և իր անձին ուրիշ դրօշեալ չընդունիր՝ բայց զերկինս։ Կոստանդնուպոլսոյ բոլոր կայսերական մզկիթք՝ մեծութեան այս նոյն երևոյթը կ'ընծայեն, որ կը բարձրացընէ միտքը, և պարզութեան՝ որ զայն կառուցանել կու տայ 'ի մի միայն խորհուրդ. և 'ի մասնականս այնպէս քիչ կը տարբերին յիրերաց, որ դժուարին է մի առ մի զայնս յիշել։ Ահմէտի մզկիթն արտաքուստ սոսկավիթխար, պակայն իբրև օդեղէն չէնք մը վայելուչ և թեթև, իր գմբէթը կը յեցընէ սպիտակ կիճէ չորս բոլորշի տարապայման խարսխաց վրայ, որոց ծոցը կընային բացուիլ չորս փոքր մզկիթք, և միայն է 'ի Ստամպօլ՝ որ վեց մինարէից փառաւոր պակը ունենայ։ Սիւլէյմանի մզկիթն, որ տաճարէ մ'աւելի՝ նուիրական քաղաք մ'է, յորում օտարականն կը կորսուի, երեք դահլճաք յօրինեալ է, և իր Սուրբ Սոփիայինէն աւելի բարձր գմբէթն, կը հանդչի վարդագոյն հատաքարէ չորս զարմանակերտ սեանց վրայ, որ կը յիշեցընեն Դալիֆոռնիոյ հսկայաբերձ ասնուանի ծառոց բունները։ Մէհէմմէտի մզկիթն՝ սպիտակ և զուարթ Սուրբ Սոփիա մ'է. Պայազիտին՝ ձևոց վայելչութեան առաջնութիւնը կը վայելէ. Օսմանինն՝ բոլոր կճեայ է. Շահ–Զատէինն՝ Ստամպօլի ամենէն բարեգեղ երկու մինարէքը ունի. Ագ–Սէբայինն՝ տաճկական արուեստին վերանորոգութեան ամենէն նազելի օրինակն է. Սէլիմինն ամենէն ծանրն է, Մահմատինն ամենէն նորաձևն, Վալիտէ Սուլթանինն ամենէն զարդարունն։ Իւրաքանչիւրն իրեն սեփական գեղեցկութիւն մը կամ առասպել մը կամ առանձնաշնորհութիւն մ'ունի։ Սուլթան–Ահմէտ՝ Մարգարէին դրօշը կը պահէ, Սուլթան–Պայազիտ աղաւնեաց պակեալ է, Սիւլէյմանիէ՝ Դարա-հիսարի արձանագրութեամբք հռչակաւոր է, Վալիտէ–Սուլթան կեղծ ոսկեղէն սիւնը ունի, որ կանէայ ատաղողին կեանքը արժեց. Սուլթան–Մէհէմմէտ կը տեսնէ « երկոտասան կայսերական մզկիթս, որ գլուխնին իրեն չորս դին կը խոնարհեցընեն, ինչպէս Յովսեփայ որային դիմաց կը խոնարհէին եղբարց որայքն »։ Միոյն մէջ կ'ամբառնային կայսերական պալատան և Յուստինիանոսի Աւգոստէոնին սիւներն, որ կրեցին Աստղկան, Թէոդորայի և Եւդոքսիայ արձանքը. այլոց մէջ կը գտնուէին Քաղկեդոնի հին եկեղեցեաց կիճերն, Ցոյիոյ աւերակաց սիւնքն, Եգիպտոսի տաճարաց խարիսխքն, 'ի պարսկային արքունեաց յափշտակեալ աղնուագին ապակիքն, կրկիսից, ատենից, ջրմղից, կաթողեկեցից նիւթք. ամենայն ինչ խառնիխուռն և անհետացեալ յաղթող կրօնից անհուն սպիտակութեան մէջ։ Ներսն աւելի ևս նուազ կը զանազանին քան արտաքին ձևոյն մէջ։ Խորը կիճէ սալիոն մը կայ. գիմացը, Սուլթանին պատշգամն՝ ոսկեզօծ վանդակով մը փակուած. Մեհրապի քով, երկու վիթխարի ճրագարանք՝ որ արմաւենեաց բնից պէս բարձր ջահեր կը վերցընեն. և ամբողջ միջավայրին մէջ՝ մեծամեծ ապակեայ գունտերով ձևացած անթիւ կանթեղք, և տարօրինակ կերպով մը շարուած, որ աւելի յատուկ կ'երևի պարահանդիսի մը քան կրօնական տօնախմբութեան մը։ Սրբազան մեծամեծ արձանագրութիւնքն, որ կը պատեն խարսխաց, դրանց, գմբեթից պատուհանաց բոլորտիքը, կճոյ նմանութեամբ նկարուած քանի մը կեղծ զարդեր, և ծաղկաձև գծագրեալ և գունաւորեալ ապակիք, են միակ պաճուճանք որ դուրս ցատկեն այն հոյակապ

digitised by A.R.A.R.@

որմնց սպիտակ մերկութեան մէջ։ Պարմարիոնի ճոխութիւնք սիռուած են կը-ճասալ անդաստակաց, գաւիթներըն չբրլ-ջապատող կամարակապից, լուսցմանց աղբերաց, մինարէներու մէջ. այլ չեն այլայլեր շինուածոյն վայելչաբար խիստ և ծանր դրոյմը, բոլորովին սպիտակ, կանաչով պարփակեալ, և գմբեթիւք պսակեալ, փայլակնանշոյլ երկնից կապուտին վրայ։ Մզկիթն՝ցանկապատին միայն փոքրագոյն մասը կը գրաւէ, որ գաւթաց և տանց բաւիղ մը կը բովանդակէ։ Եւ կան հոս լաբանք Ղուրանը կարդալու համար և սոսկականաց գանձուց համար պահեստի տեղիք, գրատունք և ճեմարանք, բժշկութեան դրպրոցք և մանկանց դպրոցք, ուսանողաց համար թաղք և ազքատաց համար խոհանոցք, յիմարանոցք, հիւանդանոցք, ճանապարհորդաց ապաստանարանք, բաղանեաց սրահք. ասպնջական և բարեբար փոքր քաղաք մը, տաճարին բարձրակառոյց զանգուածոյն չորս կողմը խոնեալ, իբրև լերան մ'ոտքն, և հակայաձև ծառուք հովանաւորեալ։ Բայց այս ամենայն պատկերք մթագնեցան 'ի միտս իմ. և այս վայրկենիս ուրիշ բան չեմ տեսներ, բայց իմ անձիս սեաւ փոքրիկ բիծը, գոգցեռ հիւլէի մը պէս մոլորեալ ահագին դահլեճաց մէջ, դեռնամածեալ աղօթող փոքրագոյն տաճկաց երկայն գծից մէջ. և յաւաղ կ'երթամ զշտեսեալ այն սպիտակութենէն, յապուշ հարեալ այն օտարոտի լուսէն, ընդարմացեալ այն անբաւութենէն, ընդ քարշ տանելով իմ պատառոտած հողմեսափքս և իմ միշկեալ նկարագրողի գոռոզութիւնս. և ինձ կ'երևէր թէ մէկ մզկիթն միւսոյն հետ կը խառնուի, և թէ իմ բոլորտիքս յամենայն կողմանց կը տարածուի խարբխաց և կամարաց անզրաւ յաջորդութիւն մը, և անսպառելի սպիտակ ամբոխ մը, յորում իմ աչքս կը կորսուի։

Ջրամբարք.

Ուրիշ օրուան մը յիշատակէն համակ մթիւք են և գաղտնեաց և ցնորիւք լցեալ։ Մահմետական տան մը գաւթին մէջ կը մնեմ, ջահի մը լուսով կ'ինչնեմ խաւարչտին և թաց ամանդոյ մը մինչև վերջին ատիճանը, և կը գտնուիմ եէրէ–պաթան Ներբայի կամարաց ներքև, կոստանդիանոսի մեծ արքուեակաև ջրամբարն, որու համար Պատմ պոլի ռամիկն կ'ըսէ՝ թէ սահմանքը չեն ճանչցուիր։ Կանաչորակ լուրջն սեաւ կամարաց տակ ներևոյթ կ'ըլլան, ատ և անդ տժգոյն լուսոյ շառայլով մը պայծառացած, որ կ'ահեցընէ խաւարին արհաւիրքը։ Ջահն դրան մերձաւոր կամարքը կը հրագունէ, կայլակահոս որմունքը կը ցոլացընէ, և խաւն 'ի խուռն կ'երևցընէ սեանց անծայրածիր գիծեր, որ յամենուստ կը խափանեն հայեցուածը, իբրև ծառոց բուներ՝ ընտցեալ թանձրախիտ անտառի մը մէջ։ Ի հեշտութենէ զարհուրանաց ձգեալ երևակայութիւնն կը խոյանայ այն գեղեզմանական կամարասանց կարգաց մէջ, սաւառնելով չարաչուք ջրոց վրայէն, և կը մոլորի անթիւ սեանց մէջ թաքկացուցիչ անեղր պտոյտներով, մինչդեռ թարգմանի մը մեղմ ձայնն կը պատմէ անձի մը երկիւղալից վէպքը, որ սահմանքը յայտնելու համար դիմագրաւեց այն գեղեմափորին մէջ նաւակի մը վրայ, և շատ ժամերէ ետքը դարձաւ յետս, յուսահատաբար թիավարելով, այլագունեալ դիմքը և խոզանեալ հերովք, մինչդեռ հեռաւոր կամարքն կը հնչեցընէին զբարձրաբերբեկ ծիծաղս և զսուր սուլմունս. և այլոց՝ որ ալ չդարձան, որ ով գիտէ ինչ վախճան ունեցան, թերևս յիմարեալք յահափեստից, թերևս մեռեալ սովալուկ, թերևս ձգեալ վարելք զանխուլ հեղեղէ մը ծածանօթ անդնդոյ մը մէջ, շատ հեռի 'ի Պատմպոլէ, Աստուած գիտէ ուր։ Այս սգաւոր տեսիլն յանկարծածագ Աթ–մէյտանի հրապարակին մեծ

digitised by A.R.A.R.@

լուսոյն մէջ անհետ կ'ըլլայ, և յետ սակաւ վայրկենից վերստին գետնի տակ կը գտնուիմ, Գին–պիր–տիրէքի ցամաք ջրամբարին երկու հարիւր սեանց մէջ, ուր հարիւր յոյն գործաւորք մետաքս կը մանեն, սուր ձայնով մը պատերազմական երգ մը նուագելով, աժգոյն լուսոյ ճառագայթով մը լուսաւորուած, որ կը բեկանի կամարաց խաչաձև հատմանց մէջ. և կ'իմանամ իմ գլխոյս վրայ անցնող կառաւանի մը խառնակ դրնդիւնը: Ցետոյ նորէն բացօթեայ օդն և արևուն լոյսն, և ապա դարձեալ մթութիւնն, ուրիշ դարական կամարաց ներքև, ուրիշ սեանց կարգաց մէջ, դամբարանի խաղաղութեան մը մէջ, խառնեալ հեռաւոր ձայնից տկար հնչմանէ մը. և այսպէս մինչև յերեկոյ, խորհրդաւոր և մտայոյզ պանդխտութիւն մը, ուսկից ետքը երկայն ժամանակ կը մնայ աչացս առջև ստորերկրեայ ընդարձակ լճի մը պատկերն, յորում խորասուզեալ ըլլայ յունական պետութեան մայրաքաղաքն, և յորում Ստամպօլ, գեղածիծաղ և անզգոյշ, օր մ'ինքն ալ անհետ պիտի ըլլայ:

Իւսկիւտար.

Բոլոր այս խաւարն Իւսկիւտարի մեծապայծառ պատկերէն կը ցնդի: Երբ ամբոխաժողով նաւու մը վրայ յԻւսկիւտար կ'երթայինք, բարեկամս և ես միշտ կը վիճէինք թէ արդեօք գեղեցկութեան առաջնութիւնն այն ափանց կը վերաբերէր՝ թէ Ոսկեղջեր կրկին եզերաց: Եունք զԻւսկիւտար վեր կը դասէր. ես, զՍտամպօլ: Այլ Իւսկիւտար իրեն տեսլեան յանկարծակի փոփոխութեամբք կը սիրահարցընէր զիս, որովք կարծես թէ ձուլէն առ նա մօտեցողը ծաղր կ'ուզէ ընել: Մարմարայի ծովէն նայելով, ուրիշ բան չերևիր՝ բայց բլրոյ մը վրայ տարածուած մեծ գեղ մը: Ոսկեղջերէն նայելով՝ քաղաքի մը տեսիլը կ'ընծայէ: Սակայն երբ նաւն ասիական ափան ամենէն յառաջացեալ ծայրին բոլորը պտըտելով, կ'երթայ ուղիղ դէպ 'ի նաւահանգիստն իւր, այն ատեն կ'ընդլայնի և կը բարձրանայ քաղաքիկն. չինիւք ծածկեալ բլուրք մի ըզկնի միոյ դուրս կ'ելնեն. տուարձանք'ի հովտաց'ի վեր երևին, և բարձանց վրայ կը ճապաղին դաստակերտք. բոլորովին տնակօք գեղերփնեալ ափունքն կը տարածուին անծայրափակ. ահագին, շքեղաճոխ, թատրոնական քաղաք մը, որ չես հասկընար որ կողմէն կրնայ ծածուկ մնալ. իբրև մեծատարած վարագուրի մ'ամփառնալուն՝ քանի մը վայրկենէն աչացդ դիմաց կ'ելնէ, և հօն ընդարմացած կ'արձանացընէ իբրև թէ ըսպասելով որ դառնայ աներևոյթ ըլլալու: Կ'իջնես փայտեայ նաւամատոյցի մը վրայ, նաւաստեաց, ձիոց վարձիչներու և թարգմանաց խառնակուտի մը մէջ, և վեր կ'երթաս գլխաւոր ճանապարհէն՝ որ կ'ելնէ մեղմիվ, վիշապաձև, կարմիր և դեղին տնակաց մէջ, բազեղամբ և որթատերևով պատած, ջովացեալ դալարեօք պարտիզաց որմոց մէջ, բարձր ձողաբարձից ներքև, ընդհովանեաւ մեծամեծ սօսեաց՝ որ գոգցես ճամբան կը փակեն. կ'անցնիս տաճիկ սրճարանաց առջևէն, լցեալ ասիական դատարկապորտներով, որ ընկողմանեալք կը ծխեն, չես գիտեր ուր սևեռած աչօք. կը հանդիպիս այծից հօտանաց, գիւղից ծանր կառաց՝ ձգեալք ծաղկազարդ գլխով գոմէշներէ, ֆէսով և փակեղամբ չինականք, մահմետական սգակիր յուղարկաւորութիւնք, և գիւղացոց հանըմներու խմբիկք, որ կը կրեն ծաղկանց փունջեր և ճիւղիկներ: Թուի թէ ուրիշ Ստամպօլ մը կը տեսնես, նուազ մեծաշուք, այլ քան զեօթն բլրոցը զուարթալից և առոյգ: Է իբրև գեղջկական մեծ քաղաք մը: Ամեն կողմերէն հորդան կու տայ հօն գիւղն: Երկու կողմերնին տաղաւարաձև տնակօք ճամբայիկք, որ կ'իջնեն և կ'ելնեն ձորերէ և բլուրներէ, և պարտիզաց ու բանջարանոցաց մէջ կը կորսուին: Քաղաքին բարձր կողմերը գիւղի խորին խաղաղութիւնն կ'իշխէ. ցած կողմերը կը զեռայ ծովու քաղաքաց

digitised by A.R.A.R.@

բազմազբաղ կեանքն․ աստ և անդ բարձրացած մեծամեծ զինուորանոցներէն կ'ելնէ աղաղակոց, երգոց և թմբկաց խառնակ շառաչիւն մը, և հազարաւոր թռչնեակք ամայի Նրբուղեաց մէջ կ'ոստոստեն։ Մեռելոց յուղարկաւորութեն մ'ետևէն երթալով, կ'ելնենք քաղաքէն, միջամուխ կ'ըլլանք 'ի հռչակաւոր գերեզմանատեղին, կը մոլորինք բարձրաբերձ սօսեաց մեծ անտառի մը մէջ, որ 'ի միոյ կողմանէ կը տարածուի դէպ 'ի Մարմարայի ծովն և 'ի միւսոյն դէպ յՈսկեղջիւր, լեռնային ընդարձակ գետնի մը վրայ։ Մինչև աչքն ուր կը հասնի բոլոր չորս կողմն սպիտականիշ կ'երևին գերեզմանական վէմք, դէզադէզ, անսպառ գծիւք, թփուտից և վայրենի ծաղկանց մէջ, ուղեաց անեզր ցանցի մը մէջ, թանձրախիտ բնից մէջ, որ հազիւ կը թողուն տեսնել զհորիզոնը իբրև լուսափայլ և ալետատան հեռաւոր շաւիղ մը։ Կ'երթանք յառաջ, դիպուածով՝ նկարեալ և ոսկեզօծեալ քարկոթողաց մէջ՝ կանգունք և տապալեալք, ընտանեաց գերեզմանաց վանդակաց մէջ, փաշաներու փոքր հոյակապ շիրմաց, ռամկին անկոփ սիւնակաց մէջ, հօս և հօն խառնեալ ծաղկանց փունջեր և գանկաց գագաթներ տեսնելով, որ խորխալեալ հողոյն մէջէն 'ի վեր կ'երևին. յամենուստ նոճեաց մէջ ծածկուած աղաւնեաց մնչելը լսելով. և երթալով կարծես թէ անտառն կը լայնի, քարինք կը բոլորջին, ճանապարհք կը բազմանան, լուսափայլ հորիզոնին շաւիղը կը հեռանայ, մեզի հետ ոտն առ ոտն մահուն թագաւորութիւնն կը յառաջէ. և սկսանք միմեանց հարցընել թէ ինչպէս պիտի ազատինք անկէ, երբ յանակնկալս լայնատարր ճանապարհի մը մէջ կ'ելնենք, որ զմեզ կը տանի Հայտէր փաշայի բացօթեայ ընդարձակ դաշտագետնին մէջ, ուր մահմետական զինուորութիւնք կը խմբէին Ասիոյ պատերազմաց երթալու համար, և հօնկէ հայեցուածով մը կ'ընդգրկենք Մարմարայի ծովը, Ստամպօլ, Ոսկեղջեր բերանը, Գալաթա և Բերա, թեթև կերպով քօղարկեալ առաւօտեան դոլորշիէն և չնաշխարհիկ դոյներով ներկեալ, որ զարմանաց և ցնծութեան սարսուռ մը կ'ազդեն մեզ համենընուս։

Պալատն Չըրաղանի․

Ուրիշ առաւօտ մը դրամվէյի կառքի մը մէջ գտնուեցանք, սեաւ հսկայաձև երկու ներքինեաց մէջ, որոց Ապտիւլ-Ազիզի բանակի աջակցէ մը յանձնուած էր՝ տանելու զմեզ յայցելութիւն Չըրաղանի կայսերական ապարանից, կառուցեալ Վոսփորի ափանց վրայ՝ Պէշիք-թաշի արուարձանին ստորոտը։ Կը յիշեմ հետաքրքրութեամբ և սոսկմամբ խառն կրած զգացմունքս՝ ծայրիւ աչացս նայելով քովս եղած ներքինւոյն, որ գրեթէ գլխով չափ ինծմէ բարձր էր, և ծնկան վրայ տարապայման ձեռք մը երկնցուցած էր. և ամեն անգամ որ կը դառնայի, կ'առնուի փերեկմադի իւղոյ թեթև անուշահոտութիւն մը, որ իրեն արքունականի պայծառ և ողորկ զգեստներէն կը բուրէր։ Երբ կառքն կեցաւ, ձեռքս գրպանս դրի քսակս առնելու համար. այլ ներքինւոյն երկայնաչափ ձեռքն երկաթէ աղցանի մը պէս բռնեց բազուկս, և իրեն խափշիկի մեծամեծ աչկունքն իմոյս մէջ սևեռեցան, իբր թէ ըսելու, — Քրիստոնեայ, այս նախատինքը ինձ մի՛ ըներ, ապա թէ ոչ ոսկերքդ կը խախտեմ։ — Իջանք արաբական փոքր դրան մ'առջև, ընթացանք երկայնաձիգ սրահ մը, ուր ընդ առաջ եկաւ մեզի նշանազգեստով ծառայից գունդ մը, և հողաթափներ հագնելով, լայն սանդղէ մ'ելանք, որ կը հանէր արքունեաց սրահից մէջ։ Հօս կենաց պատրանք մը գտնելու համար, հարկ չեղաւ մեզի զարթուցանել պատմական յիշատակքը. դեռ տակաւին ջերմ էր օդն Արքունեաց շնչով։ Թաւիշով և մետաքսով ծածկուած լայնարձակ բազմոցքն, որ կը տարածուէին որմոց երկայնութեամբ, ճիշդ անոնք էին՝ որոց վրայ քանի մ'եօթնեակ առաջ Մեծ իշխանին հարճքն բազմած էին։ Ցակաւին

digitised by A.R.A.R.@

փափկակեաց և պերճասէր կենաց թե-
թև բուրում մը կը լցնէր օդը։ Ան-
ցանք սրահից երկայն շրջանէ մը, դուռ-
դեալք եւրոպական և մաւրիտանացի
խառն ճարտարապետութեամբ մը, սը-
բաղնիքք և գեղեցիկք, տեսակ մը հոյ-
կապ պարզութեամբ՝ որ մեր ձայները
ցածցընել կուտար. մինչդեռ ներքինիք,
անիմաց մեկնութիւններ մռմռալով,
կը ցուցընէին մեզի մերթ անկիւն մը,
մերթ դուռ մը, զգուշաւոր շարժմամբ
մը, իբրև թէ խորհուրդ մ'ակնարկէին։
Դերպասէ վարագոյրք, հազարաւոր գոյ-
ներով օթոյք, միւսիսէն սեղանք, 'ի հա-
կառակ լուսի դրուած իւղանկարի պատ-
կերք, արաբական սիւնակներով բաժ-
նուած դրանց շթաքարէ չքնաղ կա-
մարք, բիւրեղի ծառոց նման ամենա-
բարձր ճրագարանք, որ մեր անցնելուն
ատեն շառաչալից կը զոնանջէին, հա-
զիւ տեսած՝ կը շրթոնուէին մեր յան-
կարծակիի եկած գատրներուն փա-
խուստական պատկերաց ետևէն երթա-
լու բոլորովին մտադիր երևակայութե-
մէջ։ Մ'իայն Սուլթանին բաղանեաց սը-
բարան աչաց առէջ մնացեր է, համակ
սպիտակափայլ կիճէ, քանդակեալ շը-
թաքարաձև, առկախեալ ծաղկաք, օգա-
յին զարդուք և նկարակերտութեամբք,
փափկութեամբ մը, որ ինչուան վախ կու-
տար փրցուելու ինկնալու՝ եթէ մատից
ծայրով դպչէիր անոնց։ Սրահից յօրի-
նուածութիւնն վեր 'ի վերոյ ինծի Ալ-
համպրան կը յիշեցընէր։ Խուճապաւ
կը քալէինք թաւարծի գորգոց վրայ,
առանց շառաչ հանելու, գոգցես գաղտ-
նաբար։ Երբեմն երբեմն ներքինի մը
լար մը կը քաշէր, կը բարձրանար կա-
նաչ նուարտան մը, և լայն պատուհա-
նէ մը կը տեսնէինք զվոսփոր, զԱսիա,
հազար նաւեր, մեծ լոյս մը. ապա 'ի
քթթթել ական ամենայն ինչ կը չքանար՝
թողլով կմեզ իբրև չանթէ մը շլացեալ։
Պատուհանէ մը անցողաբար տեսանք
փոքր պարտէզ մը, բարձր որմովք փա-
կուած, մաքուր, յարդարուն, վանական,
որ մէկ վայրկենի մէջ յայտնեց մեզի
սիրոյ և աղատութեան ծարաւի չքնաղ
կանանց հազար թագուն մելամաղձու-
թիւնս, և յանկարծուստ նուարտանին
ետև անհետ եղաւ։ Եւ սրահք բնաւ
չէին լմննար, և ամեն նոր դուռ տես-
նելուս, կ'երագէինք քայլը՝ նոր սրա-
հին մէջ անակնկալ ներկայանալու հա-
մար. այլ ալ չէր տեսնուեր և ոչ հան-
դերձի մը ստորոտն. հարճքն անյայտ
եղեր էին. ամենայն կողմ խոր լռու-
թիւն մը կ'ելլէր. զմեզ հետաքրքրու-
թեամբ յետս դարձընող շրջիւնն ու-
ղիղ բան չէր՝ բայց գիպակէ ծանր վա-
րագուրաց շրջիւնն, որ կ'ինկնէին դրան
ետեւն վրայ, և բիւրեղեայ ճրագարա-
նաց զոնանջն կը նեղացընէր զմեզ՝ իբրև
թէ բլար թագուցեալ գեղանոյ մը
ուժգնահնչակ ծիծաղն, որ զմեզ ծաղր
ընէր։ Եւ ուր ուրեմն տաղտկացանք այն
անվերջանալի երթալ գալէն այն լու-
նիսա արքունեաց, այն մեռեալ ճոխու-
թեանց մէջ, ամեն քայլին 'ի մեծամեծ
հայելեաց՝ ներքինեաց այն սեաւ կեր-
պարանաց, այն մտայոյզ սպասաւո-
րաց խոժոռ գնդին, և մեր թափառա-
կանաց երկու ապշեալ դիմաց անդրա-
գառնալը տեսնելով. և գոգցես վաղե-
լով ելանք, և մեծ հաճոյք մը զգացինք
բաց օդոյ մէջ գտնուելով, ողորմելի
տանց մէջ, թոփ–հանէի թաղին պա-
տատատուն և աղաղակաւոր խառնա-
զանճին մէջ։

Էյուպ.

Եւ ինչպէս մոռնամ Էյուպի գերեզ-
մանատեղին։ Իրիկուն մ'արևն մանելու
ժամանակ գնացինք հոն, և միշտ յիշողու-
թեանս մէջ մնաց, այնպէս ինչպէս որ
տեսայ զայն, լուսաւորեալ 'ի վերջին
ճառագայթից արեգական։ Թեթևա-
սահ նաւակ մը տարաւ զմեզ մինչև Ոս-
կեղջեր ծայրը, և ելանք կողմնակի գե-
բեզմաններ ունեցող արագընթաց ճա-
նապարհէ մը 'ի «սուրբ երկիրն» Օս-
մանեանց։ Այն ժամուն քանդակա-
գործք, որ օրուան մէջ քարկոթողաց
վրայ կ'աշխատին, և իրենց գոյաւոր
բաղխմամբքն ընդարձակ հանդատարա-

digitised by A.R.A.R.@

նը կը հնչեցընեն, արդէն մեկներ էին. տեղին ամայի էր։ Ցառաջ դնայինք, զգուշահայեաց, նայելով չորս կողմն թէ կ'երևէ արդեօք խիստ իմամի մը կամ տէրվիշի մը դէմքն, վասն զի ամեն նուիրական տեղերէն աւելի՝ հոն նեբրեալ է անսուրբ կեավուրի մը հետաքրքրութիւնն. այլ չտեսանք ոչ դլանձէն գլխարկ և ոչ փակեղ երկչոտութեամբ մը հասանք մինչև այն էյուպի խորհրդաւոր մզկիթը, որուն հազար անգամ միւս ափանց բլուրներէն և լեռկողմեր ամենայն ծոցերէն տեսեր էինք փայլակնացայտ գմբէթքը և թեթեթռիչ մինարէները։ Գալթին մէջ, ընդ հովանեաւ մեծ սօսւոյ մը, հովանոցաձև կ'ամբառնայ, կանթեղաց պսակով մը մշտնենաջպէս պայծառացեալ, հոյակապ տաքանն, որ կը փակէ Մարգարէին հուչականուն դրօշակրին մարմինը, Բիւզանդիոնի տակ առաջին մահմետականաց հետ մեռած, և յետ ութ դարուց այն ափանց վրայ թաղուած գտնուած ի Մէհէմմէտ աշխարհակալէ։ Մէհէմմէտ իրեն նուիրեց այն մզկիթը, յորում կ'երթան փատիշահք հանդիսաւոր Օսմանի տուրը կապելու. վասն զի այն՝ կոստանդնուպօլոյ սրբազոյն մզկիթն է, ինչպէս զայն պատող գերեզմանատեղին՝ գերեզմանատեղեաց սրբազնագոյնն։ Մզկիթին բոլորտիքը, ընդ ստուերաւ մեծամեծ ծառոց, կը բարձրանան Յուլթանուհեաց, վէզիրներու, Ուրբունեաց աւագորերոյ թիւրպէներ, ծաղկօք բոլորեալ, կիպարիսով և ոսկեայ արաբական զարդերով փոգփոզուն, և դրուագեալ չքեղ արձանագրութեամբ։ Մէկուսի կայ միւֆթիներուն յուղարկաւորութեան տաճարիկն, ուր թանկիւնի դմբեթով մը ծածկուած, յորում կը հանդչին մեծ քահանայք՝ եղեալք ի մեծ սեաւ պաղպաղունս, ուր նեղով ի վերոյ բեհեղեայ ամենաբարձր ապարօշներ։ Գերեզմանաց քաղաք մ'է, բոլորովին ապիտակ և հովանաւոր, և թագաւորաբար ազնուական, որ կրօնական սիրութեան հետ միանգամայն կը ընէ չգիտեմ ինչպիսի աշխարհային ակնածութեան զդացում մը, իբրև ազնուապետական թաղ մը, անմահունչ՝ մեծաշուք լռութեամբ մը։ Ի՝անդնիս սպիտակ որմոց և ամենանուրբ վանդակաց մէջէն. յորոց սդաւոր պարտիզաց կանաչութիւնն պսակաձև և ցցունազարդ կ'ելնէ, և կ'երկայնին կակիպոյց, կաղնեաց և մրտենեաց սաղարթքն, և ոսկեգոծ երկաթէ ժանեկաց մէջէն, որ թիւրպէներուն կամարաւոր պատուհանքը կը փակեն, քաղդր լուսով մը ներսը կը տեսնուին կճեայ հոյակապ չիրիկներն, նկարեալք ի կանանչ ցողմանց ծառոց։ Զկայ ուրիշ տեղ ի Յոտամպոլ՝ որ մահմետական արուեստն այսպէս շնորհաշուք կերպով լայնանէ մահուան պատկերը ազնուացընելու, և առանց զարհուրանաց մտածութիւնը քեզ հոն յառեալ տալու։ Գերեզմանատուն մը, արքունիք մը, բուրաստան մը, պանթէոն մ'է, պատարուն մելամաղձութեամբ և շնորհօք, որ շրթանց վրայ կը բերէ միանգամայն աղօթք և ժպիտ։ Եւ ամեն կողմէն չորս դին կը տարածուին հանգստատունք, գարական նոճուոլք հովանաւորեալ, մանուածապատ շուշաղ ընդմիջեալ, սպիտակ՝ ի քարկոփոլոյց բազմութենէն, որ թուի թէ զառ ի վայրէն վար կը թռչալին երթալու ընկրկելու ջրոց մէջ, և դամ կը խնդին ճանապարհաց երկայնութեամբ՝ ոգւոց անցնելը տեսնելու համար։ Եւ լայնելով թփոց ճիւղերը՝ հազար նեսմ՝ թռչունոցներէ կը տեսնուի յաջակողմն խառն ի խուռն Յոտամպոլ հեռաւոր, որ կ'ընծայէ մին ի միւսոյն անջատած կապուտակային քաղաքաց կարգի մը տեսիլը. վարը՝ Ոսկեղջիւրն, որու վրայ կը փայլատակէ արեգական վերջին ճաճանչն. դիմացը՝ Սիւտլիճէի, Հալեճի-Օղլուի, Փիրի-Փաշայի, Խաս-քէօյի արուարձանքն, և աւելի հեռու՝ Գասբմի մեծ թաղն և Կալատայի աղօտ կիսանկարն, թրթռուն և նուազեալ գունոց անսահման քաղցրութեան մը մէջ անհետ եղած, որ այս աշխարհիս իր չեն երևիր։

digitised by A.R.A.R.@

Ենիչէրեաց թանգարանն.

Այս ամենայն կը չքանայ, և կը շըրջագայիմ երկայնաձիգ մերկ սենեկաց մէջ, խոժոռադէմ անշարժ կերպարանաց կրկին խմբից մէջ, որք որմոց թերագամեալ դիակունք կը կարծուին։ Զեմ յիշեր որ երբեք այսպէս սաստիկ քստմնելու զգացում մ'ունեցած ըլլամ, բաց 'ի Լոնտրա, Դիւսոյի թանգարանին վերջին սրահին մէջ, ուր մթութեան մէջ կը տեսնուին Անգլիոյ ահեղագոյն սպանութիւնքն։ Է իբրև ուրուականաց թանգարան մը, կամ մանաւանդ բաց գերեզման մը, յորում միմիացեալ կը գտնուին այն փառաւոր, այլանդակ և կատաղի հին Տաճկաստանին համբաւատենչ հոյակապ անձինքն, որոնք միայն ծերոց յիշողութեան և բանաստեղծից երևակայութեան մէջ կը մնան։ Հարիւրաւոր գունաւորեալ փայտեղէն մեծամեծ պատկերք են, հին տարազ հագած, կանգունք, խիստ և խրոխտ կեցուածով, բարձրիգլուխ, փեռեկեալ աչօք, ձեռքերնին երախակալաց վրայ, որ կարծես թէ ակնարկութեան մը կը սպասեն սուրը մերկացընելու և արիւն թափելու, ինչպէս վաղեմի յաղթող ժամանակները։ Նախ փատիշահին տունն կու գայ. մեծ ներքինին, մեծ վէզիրին, միւֆթիին, սենեկապանք և մեծամեծ սպայք, գլուխնին ծածկած բազմագոյն փակեղներով, բրգաձև, գնտաձև, քառակուսի, անհեթեթ, նորանշան, շողշողուն գունիւք դիպակաց պարեգօտներով, ասղնէգործութեամբք ծածկուած, կարմիր կերպասէ և սպիտակ կերպասէ պատմուճանօք, մէջքերնին զսպած գազմիրէ գօտւովք, ոսկեհուռն հանդերձիւք, ոսկեղէն և արծաթեղէն տախտակօք լանջերնին ծածկած, իշխանական զինուք, այլանդակ և ահեղաշուք խրտուիլակաց երկու երկայն գիծք, որ զարմանալի կերպով հին օսմանեան արքունեաց էութիւնը կը մերկանան, անամօթաբար պերճալի և խժդժաչար գոռոզ։ Ապա կու գան մանկլաւիկք, որ կը կրեն փատիշահին մուշտակը, ապարօշը, աթոռը, սուսերը։ Ցետոյ դրանց և պարտիզաց պահապանքն, Սուլթանին անձնապահքըն, սեաւ ներքինիքն և սպիտակ ներքինիքն, մոգաց և կռոց դիմօք, փոյլակնանշոյք, ցցունազարդք, գլուխնին ծածկած պարսկական խոյրերով և մետաղական սաղաւարտիւք, ծիրանեգոյն գդակօք, օտարոտի փակեղներով, մահկաձև, կոնաձև, շրջուն բրգաձև. զինեալք պողովատէ լախտիւք, դաշունօք և խարազանօք, իբրև մարդասպանաց և դահճաց ջոլիր մը. և մին արհամարհանօք յօդս կը նայի, այլ ոմն կը կրճէ ատամունքը, երրորդ մը արեան ծարաւի կրկին աչկունք յակնակապճէն դուրս կը ցռկէ, չորրորդ մը սատանայական երգիծանութեան դիրքով մը կը ծիծաղի։ Եւ 'ի վերջոյ, Ենիչէրեաց գունդն, իր էմին պապա սուրբ պաշտպանովն, կմախացեալ, սպիտակ պատմուճան մը հագած, և ամեն աստիճանէ սպայք՝ խոհանոցին զանազան պաշտօններէն նշանակեալք, և ամեն դասու զինուորք՝ ամենայն խորհրդական նշանակօք և ամենայն նշանագդեստիւք, այն Մահմուտի երկաթաձիգ ռումբներէն բնաջինջ եղած ժպիրհ բանակին։ Եւ հօս զգեստուց նորօրինակ և մանկական այլանդակութիւնն, խառն ընդ արհաւիրս յիշատակաց, վայրենի խեղկատակութեան մը տպաւորութիւնը կ'ընէ։ Նկարչի մը ամենէն աւելի արձակերասան երևակայութիւնն չի յաջողիր երբեք ձևացընել այսպիսի յիմար հանդերձից խառնակութիւն մը, թագաւորաց, քահանայից, աւազակաց, հացկատակաց։ «Ջրկիրք, արգանակաց պատրաստիչք, աւագ խոհակերք, խոհակերի մանկանց գլխաւորք», մասնական սպասարհարկութեանց պաշտամամբ զինուորք, կը յաջորդեն երկայն գծիւք, իրենց փակեղաց մէջ աւելներով և գրգալիւք, պատմուճանաց կախած բոժոժներով, տիկերով, ապստամբութեանց նշանատուր հռչակաւոր սաներով, մօրթէ մեծ խոյրերով, ծոծ-

digitised by A.R.A.R.@

րակնին՝ միջաց վրայ մեռելահմայից վերարկուաց պէս առկախեալ լայն կտաւոք, քանդակուածոյ մետաղէ սկաւառակաց լայն գօտուոք, հսկայաձև վաղակաւորօք, խեցգետնի աչօք, յաղթ իրանօք, ծաղրածութեան, սպառնալեաց և թշնամանաց կեցուածքով յարմարեալ երեւք։ Ի վերջէ կու գան Պալատան համերը, իրենց ձեռքն կերպաւէ լարն, և թզուկք և խեղկատակք, իժացեալ ապուշից գարշելի դիմօք, և իրենց գլխոյն վրայ ծաղրալից պսակներ։ Մեծամեծ ապակափեղկքն, յորս բոլոր այս ամբոխն փակուած է, կու տան տեղւոյն տեսակ մ'անգամահատական թանգարանի կերպարանք, զոր աւելի ճշմարտանման կ'ընէ արձանաց դիական երեւոյթն և երբեմն սոսկմամբ եղերաբար ծամածռել կու տայ։ Ծայրն հանելով, կարծես թէ հին պալատան սրահէ մ'անցանք, բովանդակ Արքունեաց մէջէն, փախչահին սպառնալեաց աղաղակէ մը յերկիւղէ սառուցեալք. և ելնելով և Աթ-մէյտանի վրայ հանդիպելով սևազգեստ փաշաներու և համեստութեամբ զուաֆ հագուած նիզամներու, ա՜հ, ինչպէս մեր օրերուն Տաճկաստանն հեզ և սիրելի կ'երևի։

Թիւրպէններն.

Նոյնպէս անտի անընդհմադարձաբար կը դառնամ գերեզմանաց մէջ, տաճկական քաղաքին մէջ սփռուած կայսերական անթիւ թիւրպէներու մէջ, որ պիտի մնան միշտ'ի յիշողութեան իմում իբրև մահմետական արուեստին և փիլիսոփայութեան ազնուագոյն յայտարարութիւններէն մին։ Ֆերման մը մեղի բանալ տուաւ՝ նախանորոգիչ Մահմուտի թիւրպէն, Աթ-մէյտանէն քիչ հեռու չինուած, վարդերք և յասմիկներով լցուած պարտիզի մը մէջ։ Վեցանկիւնի գեղեցիկ տաճարիկ մ'է, սպիտակ կիճէ, կապարապատ գմբէթով մը ծածկուած, վերամբարձեալ յոնիական խարսխօք և լուսաւորեալ ոսկեզօծ վանդակօք փակուած եօթն պատուհաններէ, յորոց ոմանք Ստամպօլի գլխաւոր ճանապարհաց վրայ կը նային։ Ներքին որմունքն զարդարեալ են խորաքանդակօք և գրուագեալ կերպասէ և դիպակէ օթոցօք։ Ի միջոցին կ'ամբառնայ դագաղն՝ պարսկական ամենագեղ շալերով ծածկուած. և կայ վրան ֆէսն, նշանակ նորաձևութեան, ադամանդով շողշողուն ցցունիւք, և բոլորտիքը բարեգեղ վանդակասիւն մը, սատափով ագուցիկ, որ արծաթէ չորս մեծ ճրագաններ կը պարփակէ։ Որմոց երկայնութեամբ կան եօթն սուլթանուհեաց դագաղքն։ Յատակը ամենանուրբ սփրիդներով և գունագոյն գորգերով ծածկուած է։ Ձախ գրակալաց վրայ աստ և անդ կը փայլին թանկագին ղուրաններ, բոլոր ծածկուած ամենամանր արաբ տառերով, Մահմուտի ձեռօք գծագրեալ։ Գահ ելնելէն առաջ, երբ կ'ապրէր հին պալատան մէջ բանտարկեալ, ինքն համբերութեամբ օրինակեց այն կտաւեայ կտորին վրայ Ղուրանին մեծ մաս մը, և մեռնելու ատեն պատուիրեց որ այն իրեն երիտասարդական յիշատակը իր գերեզմանին վըրայ դրուի։ Թիւրպէին ներսէն ոսկեզօծ վանդակաց մէջէն պարտիզին կանաչը կը տեսնես և վարդից հոտը կ'առնուս. կենդանի լոյս մը բոլոր տաճարիկը կը պայծառացընէ. քաղաքին բոլոր շառաչքն կը հնչեն հօն իբրև բաց կամարակապի մը տակ. ճամբէն կանայք և մանկունք պատուհաններէն կը նային և աղօթք մը կը մրմնջեն։ Այս ամեն բանին մէջ նախնական և անուշակ ինչ մը կայ, որ կը գործէ զսիրտ։ Կարծես իմն ոչ թէ դիակն, այլ Սուլթանին հոգին փակուած ըլլայ այն որմոց մէջ, և թէ կը տեսնէ և կը լսէ իր ժողովուրդը՝ որ կ'անցնի և զինքը կ'ողջունէ։ Մեռնելով, ինքն ուրիշ բան չըրաւ՝ բայց փոխել զհովանոցը. Պալատան հովանոցներէն եկաւ այս միւսոյն մէջ, ոչ ինչ նուազ ծխծաղկոտ, և միշտ արևուն լուսոյն, Ստամպօլի կենաց դղրդման, իր որդւոց մէջ է, մանաւանդ թէ անոնց աւելի մերձաւոր, ճանապարհին ծայրը, ամե-

digitised by A.R.A.R.@

նուն աչաց տակ, և դեռ փողփողուն ցցունքը կը ցուցընէ ժողովրդեան՝ ինչպէս երբ 'ի մզկիթ կ'երթար, լի կենդանութեամբ և փառօք, Պետութեան բարեբաղդութեան համար աղօթելու։ Եւ գրեթէ այսպէս են բոլոր մէկալ թիւրպէներն, Ահմէտին, Պայազիտին, որ իր գլուխը իրեն զգեստներուն և իր մուճակաց ժողովեալ փոշւով յօրինուած աղիւսոյ մը վրայ կը հանգչեցընէ. Սիւլէյմանին, Մուսդաֆային և Գ Սէլիմին, Ապտիւլ—Համիտին, Ռոքսէլանա սուլթանուհւոյն։ Սպիտակ կիճէ և պորփիւրէ խարսխօք վերամբարձեալ տաճարիկներ են, սաթով և սատափով շողշողուն. որոց ոմանց մէջ գմբեթին ծակէ մը անձրևային ջուրն կ'իջնէ, թաւիշօք և ժանեակօք ծածկուած դագաղաց չորս կողմի եղած ծաղիկները և խոտերը թանալու. և 'ի կամարաց կը կախուին ջայլամի ձուք և ոսկեզօծ կանթեղք, որ կը լուսաւորեն իշխանաց շիրիմքը, պսակաձև հայրենի գերեզմանին բոլորտիքը դրուած, վրանին թաշկինակներ՝ որ ծառայեցին զիրենք խեղդելու մանուկ կամ պատանեկիկ. թերևս զարթուցանելու 'ի հաւատայեալս՝ զոհից վրայ գթալով՝ այն եղերանց ճակատագրական կարևորութեան զգացումը։ Եւ կը յիշեմ, որ անդադար այն մեռելոց պատկերքը տեսնելով, կը սկըսէի զգալ յիս իբրև խորհրդոյ և սրտի հպատակութեան սկիզբ մը առ ամպարիշտ իրաւունս Տէրութեան, որ զայն կը վաւերացընէր. ինչպէս ամեն քայլին անդադար գտնելով 'ի մզկիթս, յաղբիւրս, թիւրպէներու մէջ, 'ի հազար պատկերս՝ մարդու մը անունը յիշատակեալ և փառաւորեալ, բացարձակ և վեհագոյն իշխանութիւն մը, 'ի ներքս յիս կը սկսէր բան մը նուաճիլ. ինչպէս անդադար թափառելով ընդ ստուերաւ գերեզմանատանց և սևեռելով միտքս 'ի գերեզմանս, կը սկսէի խորհրդածել մահուան վրայ գոգցես խաղաղ նոր տեսութեամբ մը. կենաց աւելի անգորր և աւելի անհոգ զգացում մը կրել. թողուլ լքանել զիս չգի-

տեմ ինչպիսի պարապորդ իմաստասիրութեան, խորհրդոյ անսահման թափառանաց մը, հոգւոյ նոր վիճակի մը, յորում թուէր ինձ թէ լաւագոյն բանն՝ զժամանակը խաղաղութեամբ երազելով անցընելն էր, և թողուլ որ ինչ որ գրուած է՝ կատարուի։ Եւ տաղտկանաց և ընդդիմութեան յանկարծական զգացում մը կ'իմանայի, երբ այն հանդարտ և անդորր ուրուաց մէջ մեր աշխատախոնջ քաղաքաց, մեր մթին եկեղեցեաց, մեր որմած և ամայաբնակ գերեզմանատեղեաց պատկերք առջևս կու գային։

Տէրվիշք.

Եւ նաև տէրվիշք՝ այն վերջին աւուրց պատկերաց մէջ դիմացէս կ'անցնին, և են Մէվլէվի տէրվիշք, (երկոտասան կարգաց մէջէն երևելագոյնն), որ ամենածանօթ թէքքէ մ'ունին Բերայի ճանապարհին մէջ։ Հօն գնացի՝ պատրաստուած լուսափայլ օրըոց երեսներ տեսնելու, յափշտակեալս 'ի չնաշխարհիկ նկատութիւնս։ Այլ մեծապէս պատրեցայ։ Եղուկ, տէրվիշներու մէջ ալ հաւատոյ բոցն «լիզանէ զօրձայն աղազուն»։ Աստուածային պարն ինծի ուրիշ բան չերևցաւ՝ բայց թատրօնական ցուրտ հանդէս մը։ Անտարակոյս հետաքրքրական է տեսնելն, երբ մի զհետ միոյ բոլորշի մզկթին մէջ կը մտնեն, թուխ մեծ վերարկուի մը մէջ փաթթուած, գըլխակոր, սքօղեալ բազկօք, խժդժական, միադիմի և քաղցրաբարբառ նրաժըշտութեան մը հետ, որ կը նմանի հողմոյ մանչման՝ Իւսկիւտարի գերեզմանատանց նոճեաց մէջ, և բաց աչօք երազել կու տայ. և երբ կը պարագային չորս կողմը, և երկու երկու Միրապի գիմաց կը խոնարհին, մեծավայելուչ և նուազկոտ շարժուածով մը... ։ Նոյնպէս գեղեցիկ տեսարան մ'է և այն, երբ աշխոյժ շարժմամբ մը վերարկուն գետին կը նետեն, և ամենքն սպիտակ հագուած կ'երևին, բրդեայ երկայն շրջազգեստիկով, և սիրողաբար բանալով բազուկնին և յետս շրջելով գլուխնին, մի զկնի միոյ իրենք

digitised by A.R.A.R.@

զիրենք պտուտից կը թողուն, իբրև թէ անտեսանելի ձեռանէ մը նետուած ըլլային. և երբ ամէնքը միաբան կը պտըտին մէկէն մէկ տեղն, իրենց մէջ հաւասար տարակացութեամբ, առանց մեղ մ'ալ հեռանալու իրենց տեղէն, իբրև ինքնաշարժ մեքենայք առանցքի մը վրայ, սպիտակք, թեթեւք, արագագոյնք, ուռուցիկ և ալեւոտուն շրջանգ դեստիկով, և թերափակ աչք. և երբ կը թաւալին ամէնքը մէկտեղ, իբրև յերկիր կործանեալք 'ի գերմարդկային տեսլենէ, յատակին վրայ հեղձուցանելով Ալլահի որոտաձայն աղաղակը. և երբ նորէն կը սկսին խոնարհիլ և իրարու ձեռք համբուրել, և պարագայիլ, պատին քովէն, ընդ մէջ ճեմից և պարի վայելուչ քայլով մը։ Ալլ վերացմունք, յափշտակութիւնք, այլափոխիկ գէպ, զոր այնքան ճանապարհորդք տեսան և նկարագրեցին, ես չտեսայ զոյնս։ Ցեսայ միայն թեթեւաշարժ և անխոնջ կաքարիւներ, որ ծայրագոյն անտարբերութեամբ իրենց պտուտքը կ'ընէին։ Ցեսայ մանաւանդ զսպեալ ծիծաղներ..... իմ վրաս աւելի ազդեցութիւն ընող բանն եղաւ այն բոլոր մարդկանց մէջ, յորս ամէնայն հասակէ և ամէնայն կերպարանքէ կային, շարժուածոց և կեցուածոց շնորհք մը և վայելչութիւն մը տեսնելն, որուն կրնանն խանձիլ մեր դահլճային կաքաւիւներէն շատերը. և յայտնի է որ այս՝ արեւելեան ցեպից բնական տուրք մ'է, յառաջ եկեալ 'ի մասնաւոր ինչ կազմութենէ մարմնոյ։ Նէ ուրիշ օր մը լաւագոյն ևս դիտեցի զայն, յորում կրցայ թէքքէի սենեկիկի մը մէջ մտնել, և մօտէն տեսնել տէրվիշ մը՝ որ հանգիստն կը պատրաստուէր։ Ամնմրուս, բարձրահասակ և թեթեւանդամ երիտասարդ մ'էր, կանայի դիմք։ Սպիտակ պարեգօտը կը զպէր կողերը, հայելւոյն մէջ նայելով. գէպ 'ի մեզի կը դառնար և կը ծիծաղէր. նուրբ մէկքը կը չշաւիէր ձեռքդն. կը յարգարէր հապճեպով, բայց վայելչութեամբ և արուեստաւորի աչքով մը, զդեստուն բոլոր մասունքը. ինչպէս տիկին մը՝ որ իր վարսից հիւսուրուն վերջին ձեռքը տայ. և 'ի յետուստ տեսնելով, այն հանդերձին ստորոտով, յիրաւի կ'ընծայէր պարի համար հագուած գեղեցկիկրան աղջկան մը կիսանկարը, որ հայելւոյն դատաստանը հարցնէր.... Եւ տէրվիշ մ'էր։ Ո'հ, արդարև, օտարոտի իրք, ինչպէս կ'ըսէր Ցեստեմնա առ. Օդելլոյ։

Զամբրեա.

Ալ իմ յետին յիշատակաց գեղեցկագոյնն՝ Զամբրճա լերին գագաթն է, որ կ'ամփաունայ իւսկիւտարի թիկունքը։ Հնոկէ քաղաքին տուի իմ վերջին ողջոյնս, և իմ կոստանդնուպօլսոյ մեծամեծ անրջոցս վերջինն և չքեղագոյնն եղաւ։ Մառախլապատ օդով մը ցորեկ ըլլալուն պէս գնացինք յիւսկիւտար։ Դեռ մառախուղն կար, երբ հասանք լերին ծայրը. այլ երկինքն կը յուսացընէր պայծառ օր մը։ Մեր ներքեւը ամենայն ինչ քօղարկեալ էր։ Կորանչան տեսարան մ'էր։ Հորիզոնական գորշագոյն ահագին վարագոյր մը, որուն ամբողջ կ'իշխէինք մենք հայեցուածով, կը ծածկէր գիւսկիւտար, զլոսիոր, զՊսկեղջիւր, զողջոյն կոստանդնուպօլիս։ Մեծ քաղաքն բոլոր իր արուարձաններովն և բոլոր իր նաւահանգիստներովն կարծես թէ անհետացեալ եղած էր։ Էր իբրև միգի ծով մը, ուսկից միայն կղզոյ մը պէս Զամբրճայի գագաթն կ'ելնէր։ Եւ մենք այն գորշագոյն ծովուն կը նայէինք, երևակայելով երկու խեղճ պանդուխտներ ըլլալ, փոքր Ասիոյ խորեն եկած, և արշալուսէն առաջ հօն հասած, այն մեծ միգին վրայ, առանց գիտնալու որ մեր ներքևն ըլլայ օսմանեան Պետութեան մեծ մայրաքաղաքն, և մեծ հանդիսք մը կ'իմանայի՝ հետամուտ ըլլալու մոռք՝ ափշութեան և զարմացման աճեցուն զգացման, զոր այն պանդուխտքն կրած պիտի ըլլան՝ տեսնելով տակաւ գորշագոյն ահագին քօղոյն տակ, արևուն ելնելէն ետքը, հիսաքանչ և անակնկալ քաղաքին յերևան գալը։

digitised by A.R.A.R.@

Եւ արդարեւ քիչ եղբը, մի և նոյն ժամանակ զանազան տեղ թանձրախիտ քօղն սկսաւ պատառոտիլ։ Հօս և հօն այն մոխրագոյն լայն մակերեւութին վըրայ սկսան տեսնուիլ իբրև չատ մը քաղաքի սկիզըներ, որ կղզեակք կը կարծուէին. միգին մէջ լողացող քաղաքաց արշիպեղագոս մը, և ճապաղեալք՝ի մեծ հեռաստան. Իւսկիւտարի ծայրն, Ստամպօլի բլրոց եօթն գագաթունք, Բերայի արտեւանն, Վոսփորոնի եւրոպական ափանց բարձրագոյն արուարձանքն, Գասըմ փաշայի կատարն, Ոսկեղջեր բացագոյն արուարձանաց չփոթ բան մը, 'ի վայր դէպ Ճէյուպ և Խաս-Քէօյ. քըսան փոքր կոստանդնուպօլիսք, վարդափթիթք և օդախաղացք, ցցուեալք անհամար սպիտակ, կանաչ և արծաթի ծայրերով։ Ապա իւրաքանչիւրն սկսաւ լայնիլ և ընդլայնիլ, իբրև թէ բարձրանար յուշիկ այն գոլորշային ծովուն վրայ, և յամենուստ կու գային 'ի վեր երեսը՝ հազարաւոր տանիք, գմբէթք, աշտարակք, մինարէք, որ կարծես թէ կը խռնէին, կամ խուճապաւ կը շարուէին, որպէս զի արեգական իրենց վըրայ համնելէն առաջ իւրաքանչիւրն իր տեղը գտնուի։ Արդէն կը տեսնուէր տակը բոլոր Իւսկիւտար. դիմացը՝ գրեթէ բոլոր Ստամպօլ. Ոսկեղջեր միւս եզերին վրայ, ամենայն արուարձանաց բարձրագոյն մասն՝ որ 'ի Կալատայէ կը ձգուին մինչև ցՍնոյշ ջուրս. և Վոսփորի եւրոպական ափանց վրայ, Թօփ-հանէ, Ֆընտըգլը, Տօլմա Պահճէ, Պէշիք-թաշ, և յառաջ ևս, աչք կտրելու չափ, շինուածոց ամբաւ սանդուղք, և աւելի ևս հեռաւոր քաղաքք, որ միայն ճակատներն կը ցուցընէին, բոսոր քաղցրածաւալ կարմրութեամբ մը արշալուսէն ոսկեալք. Բայց Ոսկեղջիւր, Վոսփոր, ծովն դեռ ծածկուած էին։ Պանդուխտքն անկէ բան մը պիտի չհասկընային։ Կըրնային պատկերել 'ի մտի՝ որ անհուն քաղաքն կառուցեալ ըլլայ կրկին խորափիտ ձորոց մէջ, և մշտնջենապէս միգապատք, յորոց մին մտնէ միւսոյն մէջ, և միմեանց հարցընել՝ թէ այն երկու խորհրդաւոր անդնդոց մէջ ինչ կըրնայ ծածկուած ըլլալ։ Բայց ահաւասիկ քանի մը վայրկեանէն վերջին միգին գորշագոյնը կը պայծառանայ — կապտագոյն կ'ըլլայ — կը փայլի — ջուր է — նաւակայան մ'է — նեղուց մը — ծով մը — երկու ծովք, բոլոր կոստանդնուպօլիսն հօն է, խորասուզեալ լուսոյ, կապուտոյ և կանաչի ովկիանոսի մը մէջ, որ կարծես թէ ժամ՝ մ'առաջ ստեղծուած է։ Ո՛հ, այն ժամուն բաւական չէ միայն նըկատել այն գեղեցկութիւնը 'ի հազար բարձրութեանց, բաւական չէ հետախուզել զայն իրեն ամեն առանձինն հանգամանաց մէջ, և հազար կերպերով յայտնել իր հիացումը և զարմանքը. այլ պէտք է նաև աղաղակ հանել և ձայն արձըկել. և մտածելով որ յետ սակաւ աւուրց ամենայն ինչ 'ի մեր աչաց պիտի անհետանայ, ա՛յլ ևս ուրիշ բան չըլլալով բայց խառնակ յիշատակ մը, որ այն մառախղոյ առագաստն ա՛լ բնաւ պիտի չի վերնայ, որ այն է ամեն բանի վերջին ողջոյնը տալու վայրկեանն . . . . . չգիտեմ՛. . . . . թուի թէ յաքսոր պիտի երթամ, և թէ մեր կենաց հորիզոնն կը մթագնի։

Եւ սակայն վերջին օրերը ձանձրութիւնն տիրեց մեր վրայ նաև 'ի կոստանդնուպօլիս։ Խոնջ միտքը կը խուսափէր 'ի նոր տպաւորութեանց։ Կ'անցնէինք կամուրջէն առանց յետս դառնալու։ Ամենայն ինչ մեզ միագոյն կ'երևէր։ Առանց նպատակի կը պտըտէինք, յօրանջելով, դեգեւկոտ թափառականաց նման։ Երկայն ժամեր կ'անցընէինք տաճկական սրճարանի մը մէջ, մեր աչքը կառուցած կոպիճներուն վրայ, կամ պանդոկին պատուհանը՝ հանդիպակաց տանեաց վրայ թափառող կատուաց նայելու։ Արևելքէն յագեալ էինք. ամփոփման և աշխատութեան բռնագոյն պիտոյք մը կը սկսէինք զգալ։ Ապա անձրևեց երկու օր. կոստանդնուպօլիս ահագին եղտիւր մը փոխուեցաւ և դարձաւ բոլորովին գորշագոյն։ Եւ այն վերջին հարուածն եղաւ։ Պառնացանք, կը

digitised by A.R.A.R.@

նախատէինք զքաղաքը, լիրբ, ժպիրհ եղանք, լի եւրոպական պահանջանօք և պարծենկոտութեամբ ։ Ո՞վ կրնար մեզի մեր հասած օրը ըսել զայն ։ Եւ ո՞ր կէտի հասանք ։ Հասանք ինչուան հանդէս ընելու այն օրն՝ յորում եղանք աւստրիական Լոյտի պաշտօնարանէն՝ ընդ Վառնա և ընդ Դանուբ նաւարկութեան երկու տոմսակօք ։ Այլ այն հանդիսին մէջ սեաւ կէտ մը կար, և էր մեր Բերայի բարի բարեկամներէն բաժնուելուն տհաճութիւնն, որոնց հետ բոլոր այն իրիկունները խանդաղատանօք անցուցինք ։ Ի՜նչ տխուր բան է այս միշտ ողջոյն ըսելու պարտքն, և միշտ խորտակել կապանս, և ամեն տեղ թողուլ իր սրտէն փշուր մը ։ Չկայ ուրեմն արդեօք աշխարհիս մէկ կողմն ալ դիւթիչ գաւազան մը, որով ես կարենամ օր մը, 'ի սահմանեալ ժամու, զամենքն 'ի միասին յերևան ածել՝ կահաւորեալ մեծ սեղանոյ մը բոլորտիքը՝ ընդ չորս հողմս երկրի սփռուած իմ բոլոր բարի բարեկամներս, զքեզ 'ի Կոստանդնուպոլսոյ, Սանդորոյ. զքեզ յափանց Ափրիկէի, Սէլամ. զքեզ 'ի լեռնադաշտակաց Հոլանտայի, Դէն Պրինք. զքեզ, Սեկովիա, 'ի Կուատալքիվիրէ, և զքեզ, Սասվեդրա, 'ի Դակոյէ, աղաղակելու համար որ զձեզ միշտ պիտի սիրեմ ։ Աւա՜ղ, գաւազանն չի գտնուիր, և 'ինոյն կ'անցնին տարիներն և յոյսք 'ի բաց կը թռչին ։

Կը շարունակուի .

Նորասքանչ ժամացոյց մը ։ — Ի Պոզըն՝ Գարլիստ անուամբ ժամացուցագործ մը, ներկայացուց այն քաղաքին մէջ իրմէ շինուած ժամացոյց մը, որ առաւօտը մասնաւոր 'ի կանոնաւորեալ ժամու, կ'ողջունէ արշալոյսը զըւարթ ձայնով, ապա երեք անգամ թնդանօթ մը կ'արձըկէ, և կը ներկայացընէ մարդ մը որ կը խաղայ զանազան գունտերով՝ որոնք օդոյն փոփոխութիւնքը կը ցուցընեն ։ Եւ յիրաւի ոսկեղէն գունտն կ'իմացընէ պարզ օդը, արծաթեղէնն՝ մէգը և սեաւն՝ անձրևը ։ Յետոյ կին մը ձեռքը ծածանեալ դրօշով մը վերասացեալ մարդուն ընդ առաջ կ'ելնէ, և դրօշին կախուելէն կը գուշակէ մրրիկ, կուրծքը մօտեցընելէն՝ կատարեալ հանդարտութիւն, և զայն քակուած թողլէն, կը նշանակէ զանազան հողմերը ։ Բաց աստի, ծուխ կ'արձըկէ, և առաւօտը, կէսօրը և իրիկունը 30 անձանց համար պատշաճ կերակուրը կու տայ ։ վերջապէս սուլելով ճշդիւ կը հրաւիրէ զվաճառականս 'ի սակարան, զանգակի հնչմամբ՝ զնաւաստիս 'ի նաւահանգիստ, փողոյ ձայնով զգործաւորս յաշխատութիւն ։ Այս հրաշալի մեքենան անդադար գործոյ մէջ է, առագաստից կտաւ կը հիւսէ, չուաններ կ'ոլրէ, ցքի կը թորթորէ ։ Մէկ մարդ միայն կը հսկէ կաթսային քով, և կարևոր նիւթը կ'ընձեռէ ։ Աւելցընենք նաև՝ որ իրիկուան դէմ շրջակայից անթերի երաժշտութիւն մը կու տայ . կը վառէ հրեղէն սիւն մը, որ կարող է լուսաւորելու փարոսի պէս շատ հեռու . կրկին և կրկին հրացանաձգութեամբ ընդհանուր հանդստեան ժամանակը կը նշանակէ, և գոյնզգոյն լապտերով մը լուսնային ամսական տեսիլները կը ցուցընէ ։ Ի՜նչ հրաշալիք ։

digitised by A.R.A.R.@